

Justyna Ciechanowska*, Katarzyna Szwed*

RELACJE PAŃSTWO – KOŚCIÓŁ W REPUBLICIE ESTONII

RELATION BETWEEN THE STATE AND THE CHURCH IN THE REPUBLIC OF ESTONIA

Abstract

The aim of the publication is to present those constitutional principles in the Republic of Estonia which concern the relation between the state and church. The freedom of religion and conscience was established based on the European civilization as one of the fundamental indications of the freedom of the individual. It is guaranteed by the Constitution of the Republic of Estonia. The Constitution of the Republic of Estonia ensures the freedom of confession as well as a formal separation between a state and a church. It emphasizes the secular nature of the state, presented in the doctrine of the religious law as a state which indicates a separation of the religious associations characterized mainly by organizational and functional independence.

Key words: separation of the state and church, secular state, religious neutrality, freedom of conscience and confession.

I. Wprowadzenie

Estonia stanowi kraj silnie zlaicyzowany, w którym prawie 70% społeczeństwa deklaruje ateizm lub nie jest związana z żadną religią. W przeciwieństwie do pozostałych państw bałtyckich – Litwy historycznie związanej z religią katolicką, oraz Łotwy – podzielonej na katolickie południe i protestancką północ, Estonia, począwszy od XVII wieku, stanowiła kraj z przeważającą rolą religii luteranckiej. Obecnie jedynie około 14% całej populacji deklaruje przynależność do Estońskiego

* Katedra Prawa Konstytucyjnego, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Rzeszowskiego, pl. Ofiar Getta 4-5 p. 11, 35-959 Rzeszów, adres email: justyna.mokrzycka@gmail.com

* Katedra Prawa Konstytucyjnego, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Rzeszowskiego, pl. Ofiar Getta 4-5 p. 11, 35-959 Rzeszów, adres email: kmszwed@gmail.com

Ewangelickiego Kościoła Luterńskiego (*Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*). Pozostałe 15% społeczeństwa to wyznawcy jednego z dwóch Kościołów prawosławnych. Tylko 1,4% stanowią wierzący skupieni w pozostałych chrześcijańskich wspólnotach wyznaniowych, w tym również katolicy. Niewielka część społeczeństwa wyznaje inne religie. Relacje pomiędzy kościołami i związkami wyznaniowymi mają przyjazny charakter, co sprzyja stabilizacji relacji państwo – kościół w Estonii.

Problem wolności wyznania i sumienia determinuje kształt relacji pomiędzy państwem a kościołem, jako że obejmuje on zarówno płaszczyznę kulturową, polityczną, jak i prawnoustrojową. Sfera polityczna przejawia się w gwarancjach wolności sumienia i religii. Natomiast obszar prawnoustrojowy odnosi się do stosunku państwa do instytucji religijnych. Określenie zasad relacji państwo – kościół podyktowane jest faktem istnienia pluralizmu światopoglądowego we współczesnych społeczeństwach, ale ich przestrzeganie stanowi także wyraz poszanowania dla idei demokratycznego państwa prawnego.

Biorąc pod uwagę zasady ustrojowe zawarte w konstytucjach państw współczesnych, właściwe jest wskazanie różnych typologii odnoszących się do relacji państwo – kościół. Adekwatne wydaje się tu wyróżnienie modelu państwa ateistycznego, państwa wyznaniowego, państwa laickiego czy też państwa neutralnego (Safjan 2003: 60–63).

Estonia stanowi przykład państwa świeckiego, w którym władza publiczna nie jest związana z żadną wspólnotą czy instytucją religijną. Jednak na różnych płaszczyznach zauważalna jest między nimi współpraca i szacunek dla wartości religijnych. Rozwiązania prawne dotyczące instytucjonalizacji tych relacji, stosunku do wiary i przekonań należy uznać za zgodne z międzynarodowymi standardami.

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie konstytucyjnych zasad, na których podstawie Republika Estonii ustosunkowuje się do kościołów i związków wyznaniowych jako społeczności religijnych działających na jej terytorium. Przedmiotem analizy są przepisy krajowe – zwłaszcza obowiązująca ustawa zasadnicza oraz stosowne akty prawne niższego rzędu. Konieczne jest także uwzględnienie dorobku wypracowanego przez uniwersalny i regionalny system ochrony praw człowieka. W polskiej literaturze przedmiotu publikacje poświęcone relacjom państwo – kościół w Estonii mają charakter przyczynkowski. Wciąż brakuje holistycznej publikacji odnoszącej się do omawianego zagadnienia. Niniejszy artykuł stawia sobie za cel uporządkowanie dotychczasowej wiedzy we wspomnianym obszarze badawczym, a zwłaszcza przybliżenie specyficznych estońskich rozwiązań ustrojowych i zestawienie ich z regulacjami międzynarodowymi odnoszącymi się do respektowania wolności sumienia i religii w przestrzeni publicznej.

Rozważania podjęte w niniejszym opracowaniu podzielono na dwie części. Pierwszą poświęcono omówieniu wpływów międzynarodowego dorobku prawnego w dziedzinie ochrony wolności sumienia i wyznania na ustawodawstwo estońskie oraz krajowym regulacjom prawnym – konstytucyjnym i ustawowym – kształtującym relacje między państwem a kościołem. Natomiast druga część odnosi się do formalnego statusu instytucji religijnych w Estonii. Szczególną uwagę poświęcono nauczaniu religii w szkołach publicznych i prywatnych oraz finansowaniu kościołów i związków religijnych. Korzystając z metody historycznej, dogmatycznej i komparatystycznej, podjęto próbę ustalenia uwarunkowań przyjęcia w Estonii świeckiego modelu państwa oraz udzielenia odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu neutralna polityka państwa wobec kościołów i związków jest rezultatem zlaicyzowania społeczeństwa estońskiego. Kluczowe znaczenie dla prowadzonych badań miało ustalenie, czy obowiązujące regulacje prawne nie prowadzą do faktycznej nierówności pomiędzy kościołami i związkami wyznaniowymi.

II. Wolność sumienia i religii – regulacje prawne o charakterze uniwersalnym i regionalnym

Istotną z punktu widzenia relacji państwo – kościół w społeczeństwie demokratycznym jest kwestia wolności religijnej. Wartość ta ma zasadnicze znaczenie dla zdefiniowania stosunku danego kraju do idei pluralizmu, praworządności i demokratycznego państwa prawnego. Występowanie gwarancji wolności wyznania i sumienia w wymiarze indywidualnym stanowi wspólny element większości konstytucji współczesnych państw europejskich. Nieuniknione jest jednak kształtowanie się różnic na tle uzewnętrzniania przekonań religijnych w życiu publicznym.

Po odzyskaniu niepodległości Estonia podjęła wysiłki na rzecz stworzenia nowego systemu politycznego i wyboru optymalnego modelu rządów. Konstytucja przyjęta w 1992 r. w formie referendum nawiązuje do najlepszych europejskich tradycji konstytucjonalizmu i respektuje standardy praw człowieka typowe dla zachodniej kultury prawnej, w tym również wolność wyznania i sumienia (Sagan 2018: 34–35). Trzeba jasno podkreślić, że okres okupacji sowieckiej nie osłabił potrzeby zabezpieczenia wolności religii i sumienia w estońskim społeczeństwie. Trzon regulacji w tym zakresie stanowi konstytucja i ustawy. Estonia jest ponadto członkiem wielu organizacji międzynarodowych, takich jak choćby Organizacja Narodów Zjednoczonych, Rada Europy, a od 1 maja 2004 r. także Unii Europejskiej. Ratyfikowała szereg konwencji chroniących wolność sumienia i wyznania. Podstawowe elementy charakteryzu-

jące stanowisko demokratycznego państwa wobec religii zostały zawarte właśnie w dokumentach międzynarodowych. Wśród nich szczególne miejsce zajmują Europejska Konwencja Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (dalej EKPC), Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Powszechna Deklaracja Praw Człowieka. Natomiast w regionalnym systemie ochrony praw człowieka fundamentalne znaczenie mają akty prawne wydane przez Radę Europy oraz Unię Europejską.

I tak, art. 9 ust 1 EKPC stoi na straży prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania. Warto przypomnieć, iż treść przepisu obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej wiary lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i obrzędy. Prawo to przysługuje każdej osobie, która znajduje się pod jurysdykcją państwa będącego stroną konwencji. Europejska Komisja Praw Człowieka dokonała wykładni rozszerzającej tego przepisu, włączając w tę ochronę także osoby prawne (Gołda-Sobczak, Sobczak 2009: 137). Jest to o tyle istotne, iż po okresie negowania w orzecznictwie prawa kościoła do bycia podmiotem i realizowania praw zawartych w art. 9 ust. Konwencji, dopuszczono go do możliwości składania skargi. Początkowo argumentowano, iż jako osoba prawna nie może on być ofiarą naruszenia wspomnianych postanowień konwencji. Ostatecznie jednakże uznano, iż funkcjonowanie kościoła jest w istocie skorelowane z prawem do wolności wyznania. Obecnie znaczna ilość skarg dotyczących naruszenia art. 9 EKPC kierowanych jest do instytucji strasburskich właśnie przez kościoły i związki wyznaniowe (Wiśniewski 2012: 246).

Warte odnotowania jest podobieństwo pomiędzy treścią regulacji zawartych w art. 18 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka oraz art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych. W pierwszym z dokumentów czytamy, że każda osoba ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność zmiany swej religii lub przekonań, jak również wolność ich manifestowania, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, poprzez nauczanie, praktyki religijne, sprawowanie kultu i rytuałów. Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych przyjęty 16 grudnia 1966 r. rozszerza postanowienia deklaracji o prawo posiadania, zmiany oraz swobodnego uzewnętrzniania indywidualnie czy wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań, szczególnie poprzez uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Pakt przewiduje możliwość ograniczenia sposobu manifestacji przekonań religijnych lub wyznania. Jednakże ograniczenia mogą być wprowadzone wyłącznie w drodze ustawy i pod warunkiem, że są konieczne dla

ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób. Pakt gwarantuje rodzicom (opiekunom prawnym) wolność co do zapewnienia dzieciom wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniem (Rogowska 2015: 27–32).

Estonia stała się członkiem Rady Europy w 1993 r. W tym systemie ochrony praw człowieka szczególną rangę ma *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* z 4 listopada 1950 r. Art. 9 konwencji zabezpiecza wolność myśli, sumienia i wyznania obywateli państw należących do Rady Europy. Ponadto przepis ten stanowi, iż każdy ma prawo do zmiany religii lub przekonań oraz do ich uzewnętrzniania. Ewentualne ograniczenia w manifestowaniu przekonań mogą być wprowadzone jedynie na mocy przepisów prawnych i tylko wówczas, gdy są niezbędne w demokratycznym społeczeństwie dla ochrony takich wartości, jak bezpieczeństwo publiczne, porządek publiczny, zdrowie, moralność albo dla ochrony praw i wolności innych (*Konwencja...* art. 9 ust. 2). Na mocy Protokołu 1 z 20 marca 1952 r. dodano postanowienia o prawie rodziców do wychowania i nauczania dzieci w zgodzie z przekonaniem religijnym i filozoficznymi (art. 2).

Z perspektywy Estonii jako członka Unii Europejskiej zasadnicze znaczenie ma ustawodawstwo unijne. Gwoli ścisłości należy zaznaczyć, iż pierwotnie prawo stanowione w ramach Wspólnot Europejskich nie zawierało przepisów odnoszących się do praw i statusu jednostki. Za przełomowe w tym względzie należy uznać postanowienia „Traktatu o Unii Europejskiej” oraz traktatu amsterdamskiego. Tzw. klauzula o kościołach dodana to tego ostatniego dokumentu, choć nie miała charakteru prawnie wiążącego, to stanowiła istotne potwierdzenie instytucjonalnego wymiaru kościołów i wspólnot religijnych. Uznawała potrzebę poszanowania statusu przyznanego im w poszczególnych państwach członkowskich na podstawie przepisów prawa krajowego (Rogowska 2015: 35–36). W art. 17 traktatu z Lizbony określono trzy fundamentalne zasady odnoszące się do relacji między Unią Europejską a kościołami i organizacjami filozoficznymi i bezwyznaniowymi. Po pierwsze uznano autonomię państw członkowskich w zakresie regulacji statusu prawnego kościołów, a po wtóre zasadę równego statusu kościołów oraz organizacji opartych na przekonaniach filozoficznych i światopoglądowych areligijnych oraz uczestnictwa kościołów w społeczeństwie obywatelskim państw członkowskich.

Niezwykle istotnym dokumentem jest Karta Praw Podstawowych UE. W art. 10 wprowadza ona gwarancje ochrony wolności sumienia i wyznania. Na podstawie ust. 2 tego artykułu dopuszcza się możliwość odmowy wykonywania działań sprzecznych z własnym sumieniem. Klau-

zula sumienia powinna być jednak stosowana zgodnie z przepisami krajowymi, które zezwalają i regulują sposób korzystania z tego uprawnienia. Na gruncie estońskiego prawa odmowę działań sprzecznych z sumieniem przewiduje ustawa o służbie wojskowej (*Military Service Act* art. 4). Zezwala ona na służbę zastępczą w przypadku osób, które ze względów moralnych czy religijnych wyrażają sprzeciw wobec odbywania służby wojskowej. Art. 89 tej samej ustawy zastrzega, że wykonywanie służby zastępczej nie może pozostawać w konflikcie z wartościami moralnymi i religijnymi. Ponadto osoby ją odbywające nie mogą być zmuszone do używania broni czy innych przedmiotów przeznaczonych do zabijania ludzi.

Wymienione akty prawa międzynarodowego określają wolność sumienia i wyznania jako wolność osobistą, która przyjmuje postać podmiotową bezwzględną, czyli skuteczną *erga omnes*. We wszystkich omówionych dokumentach prawo to jest publicznym prawem podmiotowym. Powszechnie uznane w Europie idee praw człowieka, w tym odnoszące się do wolności wyznania, choć tworzą uniwersalne środowisko prawne, to równocześnie pozwalają na powstanie różnic w stosunku poszczególnych państw do religii oraz kościołów i związków wyznaniowych. Powodem tego stanu rzeczy są w opinii M. Gołdy-Sobczak doświadczenia historyczne, odmienne rozumienie roli państwa w ochronie praw człowieka. Wynika to także z różnych form regulacji statusu kościołów i innych związków wyznaniowych na gruncie ustawodawstwa poszczególnych krajów (Gołda-Sobczak 2008: 101).

III. Konstytucyjne podstawy wolności religijnej w Republice Estonii

Konwencje i deklaracje międzynarodowe odnoszące się do praw człowieka stanowią swoiste uzupełnienie i rozszerzenie konstytucyjnych uprawnień wynikających z wolności sumienia i wyznania (Pietrzak 2012: 279). Tym samym przepisy prawa międzynarodowego, w tym obu systemów prawa europejskiego – Unii Europejskiej i Rady Europy, odnoszące się do kwestii religii i wyznania, wytyczają ogólne ramy, przez których pryzmat określane jest ustawodawstwo krajowe. Powszechnie uznane normy i zasady prawa międzynarodowego są nierozłączną częścią estońskiego systemu prawnego. Stanowisko to wyraźnie potwierdza art. 3 Konstytucji Republiki Estonii.

Na marginesie głównych rozważań należy wspomnieć, iż w sytuacji, gdy przepisy ustawy bądź innych aktów prawnych są sprzeczne z umo-

wami ratyfikowanymi przez parlament (*Riigikogu*), to należy wówczas stosować normy wynikające z umowy międzynarodowej (Konstytucja Estonii art. 123 ust. 2). Oznacza to, że normy i zasady prawa międzynarodowego mają charakter nadrzędny w stosunku do krajowych organów władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Mimo że konstytucja w żadnym przepisie nie wypowiada się *expressis verbis* na temat hierarchii umów międzynarodowych zawartych przez estoński rząd, ale nieratyfikowanych przez parlament, to jednak stanowisko wyrażone w doktrynie i stosowane w praktyce wskazuje, że tego typu umowy mają taką samą pozycję jak umowy ratyfikowane przez parlament (Kiviorg 2007: 100).

Jak już zaznaczono, pierwszorzędnym źródłem prawa w Estonii w odniesieniu do wolności religii pozostają postanowienia zawarte w Konstytucji Estonii z 28 czerwca 1992 r. Fundamentalne znaczenie ma zwłaszcza art. 40 konstytucji, który stwierdza, iż każdy ma prawo do wolności sumienia, wiary i myśli. Gwarantuje on swobodę odprawiania obrzędów religijnych zarówno w sferze prywatnej, jak i publicznej. Ograniczenia w tym względzie przewidziano jedynie w przypadku pojawienia się zagrożenia dla porządku publicznego, zdrowia bądź moralności. Przepis ten stanowi, iż przynależność do kościołów i wspólnot religijnych jest dobrowolna. Zapewnia obywatelom nie tylko wolność religijną oraz sumienia, ale także stoi na ich straży. Trzeba też zaznaczyć, że wartości wymienione w art. 40 są mocno chronione, gdyż nie mogą być ograniczone nawet podczas stanu wyjątkowego i wojennego (Konstytucja Estonii art. 130).

Gwarancje wolności religijnej wyznaczone przez omawiany przepis powinny być interpretowane także w świetle innych przepisów konstytucji. I tak, istotna jest tu zasada równości zawarta w art. 12 ustawy zasadniczej – „Wszyscy są równi wobec prawa”. Dalej w tym samym przepisie czytamy, że „nikogo nie można dyskryminować ze względu na narodowość, rasę, kolor skóry, płeć, język, pochodzenie, wiarę, polityczne i inne przekonania, a także ze względu na stan majątkowy i pozycję społeczną lub z innych powodów”. Wyrażona tu konstytucyjna zasada niedyskryminacji, *inter alia* ze względu na wyznawaną religię czy wizerzenia, obejmuje ochroną zarówno wolność sumienia i wyznania w wymiarze indywidualnym, jak i kolektywnym. Tym samym powinna być stosowana też w odniesieniu do instytucji religijnych.

Na uwagę zasługuje wyrażona w art. 40 zasada instytucjonalnej separacji państwa i związków wyznaniowych. Wskazuje na to użyte w nim sformułowanie: „kościół państwowy nie istnieje”. Konstytucyjny model rozdziału rodzi określone konsekwencje nie tylko dla organizacji i finan-

sowania państwa, ale także statusu prawnego i realizacji uprawnień związków wyznaniowych wynikających z wolności sumienia i wyznania (Pietrzak 2012: 291). W przypadku Estonii przesądza o równym formalnym statusie instytucji kościelnych. Żaden kościół ani związek wyznaniowy nie ma uprzywilejowanej pozycji względem państwa przewidzianej przepisami prawa.

Zgodnie z art. 41 konstytucji „każdy ma prawo pozostać wiernym swoim poglądom i przekonaniom. Nikogo nie wolno zmuszać do ich zmiany. Przekonania człowieka nie mogą usprawiedliwiać naruszania prawa. Nikogo nie można pociągnąć do odpowiedzialności prawnej z powodu jego przekonań”. Istotne znaczenie mają także zasady wyrażone w art. 42 i 45 konstytucji. Pierwszy z przepisów zabrania gromadzenia, przechowywania oraz przekazywania informacji dotyczących przekonań religijnych Estończyków wbrew ich woli. Zakaz ten odnosi się do urzędów państwowych, samorządów lokalnych i osób urzędowych. Tym samym zapewnia on ochronę prywatności i przeciwdziała dyskryminacji ze względów religijnych, zwłaszcza przeciwko mniejszości rosyjskojęzycznej. Natomiast art. 45 konstytucji uzupełnia podstawową wolność wyznania o wolność słowa (Waszczuk-Napiórkowska 2012: 240). Z kolei art. 13 konstytucji gwarantuje każdemu prawo do ochrony przez państwo i prawo. Państwo estońskie chroni także swoich obywateli w państwach obcych. Prawo zabezpiecza każdego przed samowolą władzy państwowej. Odnosząc ten przepis do organizacji religijnych i ich wyznawców, można zauważyć, że są oni chronieni przed bezprawnym wkraczaniem w obszar ich wolności.

Przepisy konstytucji dość ogólnie zapewniają organizacjom religijnym niezależność i autonomię. Tego typu gwarancja wynika z art. 19 konstytucji, który stanowi, iż „każdy ma prawo do swobodnej samorealizacji”. Trzeba też zaznaczyć, że prawo to nie ma charakteru absolutnego. W ust. 2 art. 19 konstytucji przewidziano ograniczenia, jako że „każdy korzystając z przysługujących mu praw i wolności oraz wypełniając swe obowiązki, musi szanować i uwzględniać prawa i wolności innych i przestrzegać ustaw”. Z kolei zgodnie z zasadą wyrażoną w art. 11 konstytucji prawa i wolności mogą być ograniczone jedynie w zgodzie z konstytucją. Ograniczenia tego typu muszą być konieczne w demokratycznym społeczeństwie, a ich nałożenie nie może zakłócić natury praw i wolności.

Trafne okazują się uwagi Marii Gołdy-Sobczak, iż „zasadnicze znaczenie dla określenia stosunku państwa do kościołów i związków wyznaniowych ma kwestia postrzegania przez państwo swojej roli w ochronie praw i wolności obywatelskich oraz miejsce wartości religijnych w państwie” (Gołda-Sobczak 2008: 101). Należy skonstatować, iż Konstytucja Republiki Estonii zapewnia wolność wyznania oraz formalny

rozdział kościoła od państwa. Ustawa zasadnicza podkreśla świeckość państwa. W doktrynie prawa wyznaniowego państwo świeckie przedstawia się jako stosujące separację wobec związków wyznaniowych. Odrębność ta ma wymiar funkcjonalny i organizacyjny. Jest to typ państwa, które z jednej strony charakteryzuje się niekompetencją w kwestiach religii, a z drugiej brakiem zaangażowania związków wyznaniowych w sprawowanie władzy publicznej. To powoduje, że związki wyznaniowe mają niezależność odzwierciedlającą się w ich autonomii prawnej i wewnętrznej samorządności. W końcu państwo świeckie to takie, w którym nie ma jednego oficjalnego, państwowego wyznania. Ponadto obowiązuje w nim neutralny stosunek do spraw religijnych czy światopoglądowych obywateli (Pietrzak 1999: 123–153; Małajny 2014: 271–290). W państwie laickim każdy człowiek ma prawnie zagwarantowaną, w wymiarze indywidualnym i kolektywnym, wolność sumienia i wyznania. Za jego immanentną cechę należy uznać fakultatywny charakter nauczania religii w szkolnictwie publicznym lub zupełną rezygnację z wykładania tego przedmiotu.

Krzysztof Orzeszyna zalicza Estonię do państw świeckich z przyjaznym rozdziałem stosunków pomiędzy państwem a kościołem bez wyraźnego uznania pozycji prawnej jednego z kościołów (Orzeszyna 2007: 171–176). Typizacja ta opiera się na przesłankach normatywnych. Jednak sam fakt, iż w Estonii nie istnieje kościół państwowy, nie oznacza, że władza państwowa w sposób rygorystyczny nie identyfikuje się z żadną religią.

Po odzyskaniu przez Estonię niepodległości w roku 1991 Kościół Ewangelicko-Luterański (*Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*) podjął działania zmierzające do uzyskania uprzywilejowanej pozycji w społeczeństwie oraz w stosunkach z władzą państwową. Dążenia te wynikały z uwarunkowań historycznych. Od XVII stulecia Kościół Ewangelicko-Luterański był największą instytucją religijną w Estonii. Podobnie w okresie dwudziestolecia międzywojennego kraj ten był relatywnie homogeniczny pod względem struktury wyznania i prawie 76% społeczeństwa stanowili jego wyznawcy. W czasach okupacji sowieckiej w zasadzie nie istniała wolność religijna. Chwilowe przebudzenie religijne było widoczne na początku lat 90. XX wieku. Stanowiło wyraz sprzeciwu wobec dotychczasowej sowieckiej polityki wymierzonej w indywidualne prawo do manifestowania przekonań religijnych.

Regulacje tego okresu nie wprowadziły jednak rozróżnienia w pozycji instytucji kościelnych. W przeciwieństwie do decyzji pozostałych państw regionu czynniki takie, jak długoletnia tradycja czy liczba członków, nie przesądziły o przyszłym statusie prawnym wybranych związków wyznaniowych (Sarkissian 2010: 485). Przyjęta w 1993 r. ustawa

o kościołach i związkach wyznaniowych (*Churches and Congregations Act*) utrzymana była w liberalnym duchu. Powodów permissywnego stosunku władz estońskich do religii należy doszukiwać się w implikacjach natury społecznej. Stanowią także konsekwencje reform gospodarczych tamtego okresu. Nie bez znaczenia była spuścizna sowieckiej polityki sekularyzacji państwa. Poza tym, w przeciwieństwie do innych państw regionu, religia i tożsamość religijna nie były w Estonii skorelowane z tożsamością narodową (Ringvee 2008: 186).

IV. Regulacje ustawowe

Omawiając stosunki pomiędzy państwem a kościołem w Republice Estonii, trzeba zwrócić uwagę na to, że oprócz przepisów ustawy zasadniczej i prawa międzynarodowego, problematyka ta uregulowana jest również w licznych ustawach i rozporządzeniach, które negocjowane są bezpośrednio przez rząd i konkretne stowarzyszenie religijne. Niektóre mają formę umów międzynarodowych, tak jak traktat pomiędzy Stolicą Apostolską a Republiką Estonii w kwestii stosunków z Kościołem rzymskokatolickim, a inne umów administracyjnych czy też umów w rozumieniu prawa cywilnego. Celem tych umów jest współdziałanie w sprawach ogólnych i uregulowanie kwestii szczegółowych dotyczących konkretnej wspólnoty religijnej. Tego typu dokumenty są ważnym źródłem regulacji stosunków państwo a kościół (Kiviorg 2007: 101).

Jak już sygnalizowano, pierwsza ustawa dotycząca statusu kościołów i związków wyznaniowych po odzyskaniu niepodległości została przyjęta w 1993 r. (*Churches and Congregations Act*). W 1996 r. parlament uchwalił ustawę o organizacjach non-profit (*Non-profit Associations Act*). W świetle nowych regulacji konieczna była nowelizacja ustawy o kościołach i związkach wyznaniowych. 12 lutego 2002 r. prezydent podpisał nową ustawę i zaczęła ona obowiązywać od 1 lipca 2002 r. (Mudrov 2017: 664–665).

Wart odnotowania jest fakt, iż nowe przepisy dokonały zmiany sposobu rejestracji związków wyznaniowych. Obowiązek wpisu do „Rejestru kościołów, związków wyznaniowych oraz stowarzyszeń związków wyznaniowych” (*Kirikute, koguduste ja koguduste liitude register*) prowadzonego przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych został zastąpiony przez rejestrację dokonywaną przez sądy okręgowe w „Rejestrze organizacji religijnych” (*Usuliste ühenduste register*).

Wymienione akty prawne określają status prawny związków wyznaniowych w Republice Estonii i pozostają w stosunku do siebie jako *lex generalis* i *lex specialis*. W treści ustawy o kościołach i związkach wy-

znaniowych wyróżniono pięć rodzajów instytucji religijnych – kościoły (*kirik*), związki wyznaniowe (*kogudus*), stowarzyszenia związków wyznaniowych (*koguduste liit*), zakony (*klooster*) i towarzystwa religijne (*usuühing*) wraz z podaniem ich definicji legalnych (Kiviorg 2007: 102; Kiviorg 2011: 51–57). Na ich tle wyjątek stanowią towarzystwa religijne. Ich rejestrację i działalność normuje bowiem ustawa o organizacjach non-profit. Natomiast w przypadku wszystkich podkreśla się ich dobrowolny charakter.

W myśl art. 2 ust 2 ustawy kościół to dobrowolne stowarzyszenie, które składa się co najmniej z trzech kongregacji i ma strukturę episkopalną. Pod względem doktrynalnym powinien być związany z trzema ekumenicznymi wyznaniem lub podzielony na trzy kongregacje. Funkcjonuje na podstawie statutów i jest zarządzany przez wybrany lub powołany zarząd. Podlega on rejestracji zgodnie z przepisami prawa.

Związek wyznaniowy jest dobrowolnym zrzeszeniem się osób fizycznych, którzy wyznają tę samą wiarę. Z kolei stowarzyszenie związków wyznaniowych składa się co najmniej z trzech związków wyznaniowych dzielących tę samą wiarę. Zarówno związek, jak i stowarzyszenie związków działają na podstawie statutu, są zarządzane przez wybrany lub powołany zarząd i podlegają wpisowi do rejestru (*Churches and Congregations Act* art. 2 ust. 3 i 4). Zakon jest stowarzyszeniem osób fizycznych wyznających tę samą religię. Funkcjonuje na podstawie statutu i jest zarządzany przez wybranego lub powołanego przełożonego. Podobnie jak wcześniej wskazane organizacje religijne podlega rejestracji (*Churches and Congregations Act* art. 2 ust. 5).

Za towarzystwo religijne uznaje się dobrowolne stowarzyszenie osób fizycznych lub prawnych, których działalność obejmuje przede wszystkim czynności religijne i ekumeniczne. Funkcjonowanie takiej instytucji powinno dotyczyć sfery moralności, etyki, edukacji, kultury, działalności socjalnej, ekumenicznej lub rehabilitacyjnej. Natomiast nie musi być związane z konkretnym kościołem czy stowarzyszeniem związków wyznaniowych. Towarzystwa religijne, o czym już wspomniano, podlegają rejestracji zgodnie z przepisami ustawy o organizacjach non-profit (*Churches and Congregations Act* art. 4). W estońskiej doktrynie ujęcie wspomnianych definicji w ustawie poddano krytyce. Podnoszono, iż są one zbędne i problematyczne (Ringvee 2008: 187).

Wszystkie wyżej wymienione organizacje religijne nabywają osobowość prawną z chwilą wpisu do rejestru. Przepisy prawa nie zakazują działalności organizacji, które nie zostały zarejestrowane. Trzeba zaznaczyć, że nie podlegają one wówczas ochronie prawnej. Instytucje religijne mają różny stopień autonomii dotyczący ich spraw wewnętrznych.

Ogólną gwarancję autonomii organizacji religijnych zapewnia wspomniany już art. 19 konstytucji. Prawo do samostanowienia kościołów należy traktować jako element zbiorowej wolności religijnej, która jest zagwarantowana w art. 40 konstytucji.

Istotne dla funkcjonowania stowarzyszeń religijnych jest to, że ich autonomia oznacza również prawo do samozarządzania, które musi być zgodne z ich wewnętrznymi przepisami. Stowarzyszenia religijne mają dużą swobodę w zakresie organizacji, struktury oraz nauczania. Ich regulacje w zakresie członkostwa i zarządu mogą różnić się w stosunku do przepisów zawartych w ustawie o organizacjach non-profit, o ile jest to wynik historycznych uwarunkowań strukturalnych stowarzyszenia. Takiego uprawnienia i zarazem wolności nie mają towarzystwa religijne i stowarzyszenia zarejestrowane zgodnie z procedurą przyjętą w ustawie o organizacjach non profit, która przewiduje statut oraz sposób demokratycznego zarządzania organizacją. Tym samym towarzystwa religijne nie mają aż tak dużej autonomii w kwestiach ich wewnętrznej działalności i organizacji. Jednak rozróżnienie pomiędzy stowarzyszeniem a towarzystwem w praktyce nie jest łatwe i pozostaje problematyczne (Kiviorg 2007: 103).

V. Finansowanie instytucji kościelnych w Republice Estonii

Niewątpliwie integralną częścią problematyki określającej kształt modelu relacji państwo – kościół pozostaje dotowanie instytucji kościelnych. Sposób finansowania stanowi przedmiot zainteresowania zarówno państwa, jak i wspólnot kościelnych. Za uzasadniony należy uznać pogląd, iż jest on także skorelowany z rolą i pozycją określonego kościoła czy związku wyznaniowego w danym kraju.

Biorąc pod uwagę główne źródła dochodów, należy wyróżnić następujące modele materialnego wspierania kościołów: finansowanie przez państwo, finansowanie z własnych majątków, system składek kościelnych, darowizn oraz system dochodów pochodzących w przeważającej części z podatku dochodowego (Schanda 2000: 84–85). Oznacza to, że wspólnoty wyznaniowe w Europie w zależności od przyjętego modelu są finansowane zarówno z własnych środków, jak i z funduszy państwowych. Środki własne wspólnoty to m.in. darowizny wiernych, przychody z posiadanych nieruchomości oraz ze świadczonych usług. Należy podkreślić, że jest to rozwiązanie najczęściej stosowane przez kościoły i związki wyznaniowe.

Formy finansowania instytucji wyznaniowych ze środków państwowych mogą przyjąć trzy podstawowe formy. Pierwsza kategoria obejmuje przypadki bezpośredniego przekazywania środków z budżetu państwa na rzecz instytucji kościelnych. Tym samym mogą mieć one charakter ogólny, być wypłacane w ramach finansowania konkretnej działalności religijnej czy też przyznawane na mocy szczególnych praw przysługujących wspólnocie wyznaniowej. Drugą formę stanowi finansowanie negatywne, przez które rozumie się powstrzymywanie się przez państwo od pobierania należnych danin publicznych lub ich części. W tej grupie mieszczą się przywileje podatkowe przysługujące podmiotom kościelnym. Przyjmują one zazwyczaj postać ulg i zwolnień. Natomiast finansowanie pośrednie zakłada swoistą gratyfikację ze strony państwa dla osób fizycznych i prawnych, które wpierają działania związków wyznaniowych (Krukowski 2000: 22–30).

W przypadku materialnego wspierania kościołów w Estonii warto jeszcze raz podkreślić świecki charakter państwa i brak kościoła państwowego. Z tej racji nie istnieje podatek kościelny i co do zasady wszystkie związki wyznaniowe powinny finansować się z własnych środków. Zauważyć trzeba, że istnieją jednakże bezpośrednie i pośrednie formy finansowego wsparcia ze strony rządu. Ze względu na postępującą laicyzację estońskiego społeczeństwa świadczenia z budżetu państwa mają coraz większe znaczenie dla instytucji kościelnych.

Po pierwsze, państwo wspiera finansowo kościoły i związki wyznaniowe przyznając dotacje ogólne. W praktyce roczne subwencje przysługują jedynie Radzie Estońskich Kościołów (*Eesti Kirikute Nõukogu*), która dzieli je na kościoły członkowskie (Pietrzak 2012: 290; Ringvee 2008: 184). Począwszy od powstania w 1989 r., Rada Estońskich Kościołów pozostaje głównym partnerem państwa na wielu płaszczyznach współpracy. Współdziała z przedstawicielami władzy w kwestiach określania zasad, treści i gwarancji wolności religijnej w Estonii. Efektem tej współpracy jest porozumienie zawarte pomiędzy rządem a Estońską Radą Kościołów podpisane 17 października 2002 r. Chociaż zasadą jest, że wszystkie związki wyznaniowe mają takie same prawa, to w praktyce nikt oprócz kościołów chrześcijańskich nie osiągnął tego typu kooperacji (Orzeszyna 2007: 178–180; Kiviorg 2011: 42).

Kolejną formą wsparcia ze strony państwa jest przekazywanie środków publicznych na budynki sakralne. W tym przypadku istotna jest ich wartość historyczna i kulturalna oraz możliwości finansowe (Ringvee 2008: 184). Do innej formy pośredniego wsparcia należą zwolnienia o charakterze podatkowym. Instytucje religijne nie płacą podatku docho-

dowego (*Income Tax Act* art. 11) oraz korzystają z obniżonej stawki podatku VAT w przypadku nabywania niektórych towarów i usług. Ponadto stowarzyszenia są zwolnione z podatku od nieruchomości, o ile grunt jest przeznaczony na miejsce kultu (*Land Tax Act* art. 4).

Wynagrodzenia osób duchownych i świeckich pracowników religijnych opłacają ich kościoły i stowarzyszenia. Państwo z kolei utrzymuje kapelanów w wojsku, w służbie więziennej i w szpitalach (Mudrov 2017: 679).

VI. Edukacja religijna – szkolnictwo publiczne i prywatne

Na estoński system szkolnictwa składają się szkoły podstawowe, średnie, zawodowe oraz uczelnie wyższe. Obowiązek szkolny rozpoczyna się w wieku 7 lat i ustaje wraz z ukończeniem szkoły podstawowej lub trwa do 17. roku życia (Jagusiak 2013: 114). Szkolnictwo jest finansowane ze środków publicznych. Instytucje kościelne mają prawo tworzyć prywatne jednostki edukacyjne na wszystkich szczeblach szkolnictwa. Ich ukończenie potwierdzają świadectwa i dyplomy uznane przez świeckie państwo. Dla prowadzenia szkoły prywatnej wymagane jest jednak uzyskanie odpowiedniego zezwolenia Ministerstwa Edukacji i Badań. Zgodnie bowiem z art. 37 konstytucji nadzór nad organizacją nauczania spoczywa w gestii państwa. Od 2010 r. we wszystkich szkołach prywatnych, niekoniecznie wyłącznie o profilu wyznaniowym, możliwe jest wprowadzenie konfesyjnej edukacji religijnej (*Private Schools Act* art. 11).

Nie ma jednego aktu prawnego odnoszącego się w całości do edukacji religijnej. Art. 2 ustawy o szkolnictwie wyznacza ogólne zasady w tej materii, *inter alia* stanowiąc, iż fundamentalne zasady nauki są oparte na uznaniu uniwersalnych i narodowych wartości, indywidualności oraz wolności wyznania i sumienia (*Education Act* art. 2). Dotychczasowe przepisy art. 4 ustawy o szkolnictwie stanowiące, iż edukacja religijna jest bezkonfesyjna i dobrowolna (Soom 2000: 374), zostały zmodyfikowane w 2010 r. Obecnie edukacja religijna stanowi przedmiot dodatkowy i nieobowiązkowy, nauczany z wykorzystaniem sylabusu przygotowanego przez państwo, przez co dokonano ujednolicenia nauczania tego przedmiotu.

Rozwiązanie to zachowuje model fakultatywnej edukacji religijnej w szkołach publicznych, co uzasadnione jest ochroną wolności wyznania uczniów i ich rodziców.

VII. Podsumowanie

Biorąc pod uwagę powyższe, należy stwierdzić, że w Republice Estonii charakter państwa ze względu na religię i światopogląd w pierwszej kolejności określa konstytucja. Przepisy te mają charakter lapidarny, wręcz ogólnikowy. Nadano im formę kilku norm prawnych zawierających klauzule generalne. Dlatego istotne jest ich uzupełnienie o unormowania dotyczące związków wyznaniowych o charakterze międzynarodowym i ustawowym.

Nie ulega wątpliwości, że Estonia jest państwem świeckim, w którym rozwiązania prawne odnoszące się do kwestii wyznawania i sposobu manifestowania przekonań religijnych pozostają w zgodzie ze standardami wyznaczonymi przez przepisy prawa międzynarodowego. Świeckość państwa jest przede wszystkim konsekwencją zadeklarowania w ustawie zasadniczej braku istnienia kościoła państwowego. To z kolei rodzi kolejny skutek w postaci przyjęcia zasady rozdziału państwa i związków wyznaniowych, głównie w sferze organizacyjnej. Zasada świeckości państwa oznacza również brak wpływu religii na sprawowanie władzy państwowej.

Analizując status kościołów i związków wyznaniowych w Estonii, zwłaszcza pod kątem ewentualnej nierówności między nimi w relacjach z państwem, należy zaznaczyć, iż praktyka w tym zakresie odbiega nieco od założeń teoretycznych. Pod pewnymi względami bowiem historycznie dominujący Kościół Ewangelicko-Luterański oraz pozostałe kościoły zrzeszone w Estońskiej Radzie Kościołów zostały wyposażone w określone przywileje, przede wszystkim w zakresie finansowania. Nie prowadzi to jednakże do zaburzenia zasady równouprawnienia. Co więcej, w przypadku Estonii trudno mówić o identyfikacji państwa z określoną religią czy światopoglądem. Wyraz temu daje neutralność szkolnictwa publicznego i odrzucenie modelu publicznej szkoły wyznaniowej. Kwestię wyboru nauczania religii pozostawiono bowiem w gestii rodziców i uczniów. Równocześnie jednak zapewniono możliwość działania prywatnych szkół konfesyjnych.

Należy podkreślić, że ten bałtycki kraj pozostaje silnie zlaicyzowany. Wpływ na niski odsetek wierzących miała dynamika procesów sekularyzacji w okresie sowieckiej dominacji. Społeczeństwo estońskie po odzyskaniu niepodległości było zainteresowane zapewnieniem prawnych i instytucjonalnych gwarancji wolności sumienia i wyznania. Równocześnie jednak nie wykazywało silnego przywiązania do religii i instytucji kościelnych. Znalazło to odbicie w neutralnej polityce legislacyjnej państwa.

Bibliografia

- Churches and Congregations Act* z 12.02.2002, RT I 2002, 24, 135.
- Europejska Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* z 4 listopada 1950, Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284.
- Gołda-Sobczak M. 2008, *Systemy relacji między państwem a kościołami i związkami wyznaniowymi*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne”, nr 1.
- Income Tax Act* z 15.12.1999, RT I 1999, 101, 903.
- Jagusiak B. 2013, *Systemy polityczne krajów nadbałtyckich*, Warszawa.
- Kiviorg M. 2007, *Państwo i Kościół w Estonii* [w:] *Państwo i Kościół w Krajach Unii Europejskiej*, red. G. Robbers, tłum. J. Łopatowska-Rynkowska, M. Rynkowski, Wrocław.
- Kiviorg M. 2011, *Religion and Law in Estonia*, Alphen aan den Rijn.
- Konstytucja Estonii 2000*, tł. z jęz. estońskiego A. Puu, wstęp L. Garlicki, P. Lossowski, Warszawa.
- Krukowski J. 2000, *Systemy finansowania instytucji kościelnych w Europie* [w:] *Systemy finansowania instytucji kościelnych*, red. J. Krukowski, Lublin.
- Land Tax Act* z 6.05.1993, RT I 1993, 24, 428.
- Małajny R. 2014, *Państwo świeckie (rozdział kościoła od państwa)* [w:] *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, red. A. Mezglewski, Warszawa.
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych* z 19 grudnia 1966 roku, Dz.U. 1977, nr 38, poz. 167.
- Military Service Act* z 13.06.2012, RT I, 10.07.2012, 1.
- Mudrov S.A. 2017, *Church-State Relations in the Post-Communist World: The Cases of Belarus and Estonia*, „Journal of Church and State” No 4 (59), s. 649–671.
- Non-profit Associations Act* z 6.0.1996, RT I 1996, 42, 811.
- Orzeszyna K. 2007, *Podstawy relacji między państwem a kościołami w konstytucjach państw członkowskich i traktatach Unii Europejskiej. Studium porównawcze*, Lublin.
- Pietrzak M. 1999, *Demokratyczne, świeckie państwo prawne*, Warszawa.
- Pietrzak M. 2012, *Prawo wyznaniowe państw postsocjalistycznych kandydujących do Unii Europejskiej wobec standardów prawa unijnego* [w:] M. Pietrzak, *Państwo prawne państwo świeckie*, Warszawa.
- Private Schools Act* z 03.06.1998, RT I 1998, 57, 859.
- Republic of Estonia Education Act* z 23.03.1992, RT 1992, 12, 192.
- Ringvee R. 2008, *State, religion and the legal framework in Estonia*, „Religion, State and Society”, 36: 2, 181–196.
- Rogowska A. 2015, *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie polskiego Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa.
- Safjan M. 2003, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich* [w:] *Kultura i prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat „Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej”*, Warszawa 2–4 września 2002, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin.
- Sagan S. 2018, *Ustrój państwowy Republiki Estonii*, Rzeszów.
- Sarkissian A. 2010, *Religious Reestablishment in Post-Communist Polities*, „Journal of Church and State”, Vol. 51, No 3, s. 472–501.
- Schanda B. 2000, *System finansowania Kościoła na Węgrzech* [w:] *Systemy finansowania instytucji kościelnych w Europie*, red. J. Krukowski, Lublin.

- Soom K. 2000, *Religious Education* [w:] *History of Estonian Ecumenism*, red. Riho Altnurme, Tartu–Tallinn.
- Waszczuk-Napiórkowska J. 2012, *Opinia prawna dotycząca wolności sumienia w konstytucjach krajów Unii Europejskiej*, „Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu”, nr 3(35), s. 231–253.
- Wiśniewski A. 2012, *Wolność zrzeszania się a granice wolności sumienia i wyznania* [w:] *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, L. Kondratiewa-Bryzik, Warszawa.